

על מִרְכְּזוֹ שְׂחָרְב

(לחורבן היהדות הפולנית)

מאת ר"ר פ. חורניץ

א.

עם המאורעות האחרונים, מאורעות הרס וכליון בפולניה, העריב שמשו של תקופה עשירה ומוזהירה בתולדות ישראל, תקופת המרכז הפולני. רבת יצירות ורבת תמורות היתה תקופה זו. ולא היתה כמותה בימי הגלות המרוכים לעז ולשפע מראות. הפיזוּך, מארת גלות נוראה זו, הורס עם, הוקטן בימי המרכז הפולני. שטח פעולתו והשפעתו של המרכז הזה הלך ותרחב, ובימי עליתו הקיפו תחומיו את רוב הקהלות באירופה. המחיצות לבין הקהלות הלכו ונהרסו בתוקף הכחות התוססים במרכז הזה. ולא עמדו בפני לחצם של הכחות האלה גם מחיצות מדיניות ומסרות עתיקות. המרכז הפולני פרש את מצודתו על הקהלות שבמדינות הגרמניות והסלבויות — ואף על איטליה. כולן נקבעו בדמותו, כולן נעשו לעצם מעצמיו ולחלק של עצמותו. לא היה הבדל שבצביון בין יהודי שבפולין גדול ובין יהודי שבליטה ובין יהודי שבגרמניה ורק „חץ המקום מיחדם. ר' יר"ט ליפמאן העליר, בעל התרי"ט, כהן ברבנות בניקולשבורג, ויון ופראג, ולאחריהן — בלאדמיר, נמירוב וקראקא שבפולניה. ור' ישעיה הורביץ, בעל השליה, היה אב"ד בדוכנא אוסטרזא, כפחנא וקראקא וגם כן בחינה ופראנקפורט ופראג. והללו, כחבריהם מגדולי הרבנים שבדורם ושלאחריהם, לא היו מעין גרים בקהלות שמכוחן לארצם כראש ובניו, למשל, בספרד. אלה האחרונים נבלעו בתוך סביבתם הספרדית ולא נשאר בהם מהמרכז והאשכנזי, שממנו יצאו, אלא היחס הנלבב לחכמיו. ואילו חכמי פולניה, שיצאו להורות בגרמניה, לא היו זקוקים לטשטש אף קורטוב בישותם, כי הם נמצאו בתוך „עמם“. כיהודים בפולניה כך היו היהודים במדינות הגרמניות. ברוחב גבוליו ובמספר אוכלסיו עלה המרכז הפולני על המרכזים של אשכנז וספרד. דומה היה בהיקפו ובהשפעתו אל המרכז הראשון בגלות זו — אל המרכז בבבל בתקופת הגאונים, אבל אף אחד ממרכזי הגלות לא גלה כח של כיבוש והתפשטות כמרכז הפולני. אין לזקוף זה על חשבון אחדות הלשון בלבד; אם הלשון איחדה את קהלות היהודים בכל מרחבי פולניה ומדינות גרמניה, הרי איחדה הלשון הערבית את כל קהלות היהודים שבמרחבי בבל שבזמן הגאונים וארץ ישראל ואפריקה וספרד. ומכל מקום לא הצליח המרכז הבבלי לשעבד את הקהלות בארצות האלה השתעבדות גמורה אליו כדרך התמזגותם של קהלות המדינות השונות עם המרכז הפולני. לבסוף נשמטה ספרד, ועמה המרכזים בקירואן ובמרקו, מהשפעתה של בבל וקבעה רשות לעצמה. ובכן היה כח מיוחד למרכז הפולני, כח הגובע מעמקי „רצון הקיום“ של האומה, שהיה בו

יותר מבמרכזים אחרים, שכונס את הקהלות מסביבו, סתם את התהומות שביניהן וצורר אותן ברוח אחת.

ב.

מרכז זה זכה לממשלה ושלטון עצמי במדה שלא הגיע אליו אף אחד ממרכזי הגלות, מלבד המרכז בבבל בתקופות ידועות, החרות הפנימית, שנקנתה ליהודי פולניה, היתה הוד שבמלכות. כל הנהגת החיים של היהודים באותה ארץ היתה בידיהם הם. והנהגה זו לא היתה ארעית, חולפת, אלא קבועה ושמורה במוסדות של שררה. וכך הם דברי ר' נתן נטע האגובר בספרו „יון מצולה“: „עמוד הדין היה במדינת פולין כמו שהיה בפני חורבן הבית השני בירושלים, שהיו מושיבין בתי דינים בכל עיר ועיר. ואם לא רצו לדון לפני בית דין הסמוך, הלכו לדון לפני ב"ד הגדול, כי בכל מדינה ומדינה היה ב"ד הגדול כגון ק"ק אוסטרהאז הבירה. . . במדינת ואהלין . . . וק"ק לבוב הבירה . . . במדינת רוסיה . . . והפרנסים דארבע הארצות היו כמו סנהדרין בלשכת הגזית. והיה להם כח לשפט כל יש' שבמלכו' פולין ולגדור גדר ולתקן תקנות ולענוש אדם . . . ומעולם לא בא דין יש' לא לפני דיני עמים ולא לפני שום שר ולא לפני המלך יר"ה . . . עמוד האמת, שהיו בכל קהילה ממונים על המשקלות ועל המדות ועל שאר משא ומתן שיהיה הכל באמת ואמונה“.

תיאור זה של החרות הפנימית הגדולה של המרכז הפולני משתקף גם כן מדברי מנשה בן ישראל ב„הצהרתו“ לעם האנגלי. „מספר יותר גדול של יהודים, אומר הוא בה, נמצא במלכות פולניה פרוסיה וליטה. ובמלכות זו יש להם הכח לדון ביניהם ובין עצמם כל ריב ומשפט, הן דיני ממונות והן דיני פשעים. ויש להם גם בתי אולפנא גדולים משלהם“. לא היתה פינה בחייהם הדתיים, החברתיים והכלכליים, שהיתה נטולה משלטונם העצמי. ואמנם גם קהלות אחרות וישובים יהודיים אחרים בתקופות הגלות נהנו מחופש בענינים הפנימיים, אבל מעוט דמות היה שיעור קומה של החופש שניתן להם; כל קהלה, למשל, בספרד, בפרובנצה, ובמרכז הצרפת-אשכנז היתה מקופלת ברשותה המצומצמת, רשות היחיד שלה, מבלי להכנס לרשותה של קהלה אחרת עד כדי שיתוף כל הנהלות לאחידה מדינית אחת. ואלו בפולניה היה שיתוף גמור בחופש העצמי של הקהלות. כל הקהלות היו כסופות לחוק ברזל ולמשמעת חזקה אחת. בראש כל הקהלות המרובות הרחוקות שבפולניה עמד ועד הארצות — ועד שלש הארצות מתחילה, וארבע לבסוף — דעתו של הועד היתה נשמעת ומכריעה. בשום מרכז יהודי בגלות לא התקיים מוסד מרכזי כזה, מלבד בבבל, ואף שם לא הגיע ריכוז השלטון לידי שלמות וכח מלא כפולניה, משום שבבבל בתקופת הגאונים נתחלק השלטון בין ראשי-הגלות והגאונים, ולפיכך היתה שם מחלוקת מצויה. לעתים התגלה פרץ בחומת השלטון המרכזי. התגוששו הרשויות של ראשי-הגלות והגאון. בפולניה לא נשבת השלום בשלטון הפנימי. לא היה אף פעם קרע בתוך ה„ועד“ והיה גם שיתוף פעולה ומעשים בינו ובין ועד המדינות של ליטה.

אף השלטון הפנימי הזה היה פרי הכחות, ההודפים להתגבשות, והעם הפנימי, המתלונן באחדות, שאחוננו בהם היהודים בפולניה. ראשיתו של המוסד הזה, ועד הארצות, געוזה בערפל. הוא מופיע לפנינו כאלו פתאום, בכל שיעור קומתו. ודאי שחלה בו התפתחות. אסיפות של קהלות ושל רבנים היו מצויות לעולם בארצות הגלות, ואפשר שקדמו אסיפות מקריות מזמן לזמן ליצירתו של הועד הקבוע הזה בפולניה. הרכבי משער, שהיתה דחיפה חיצונית מצד הרשות ליסוד ועד שכזה. המלכות הפולנית בקשה תחבולות כיצד לסדר את גבית המסים מהקהלות, ולאט-לאט השיגו היהודים בפולין (בערך משנת רפ—רצ) את הרשיון מן המלך לסדר את ההערכות וגביות המסים מכל הקהלות על ידי גבררים רבים, אשר התאספו מגלילות או ארצות פולין על הירידים בעיר לובלין ואחרי כן גם בירוסלב" — (חדשים גם ישנים). אפשר שהדחיפה הראשונה באה מצד המלכות, אבל משנצרך ועד הארצות לא היה משמש רק סוכנות של מלכות לגבית מסים. הועד היה רודה בכל מערכות החיים של היהודים בפולניה. הרחבת התחומים של הועד לא היתה יכולה לבוא אלא מתוך קבלת דין של משמעת עליונה מרצון — מתוך כפית החתירה לקיום של אומה. במרכזים אחרים בארצות הגלות לא נתקיימה השאיפה הפנימית להנאת קיום שכזה, לפיכך לא הועילו שם ההכרחים החיצוניים ליצור ריכוז בשלטון הפנימי, ואף לא הנסיונות בכיוון, אסיפות הקהילות וכדומה לא הצליחו כדי להמשיך את קיומם המשך מתמיד וקבוע, ולא עוד אלא שבשום מרכז הגלות שבימי הביניים לא הגיעה האינטלקטואליות היהודית לידי רום שיאה כבמרכז הפולני. ה"רוחני" שבאומה נתגלה בכל תסיסו במרכז זה. בשום מרכז אחר בגלות לא נתפשט לימוד התורה בעם כמו בפולניה. אותה התעודה של היהדות, לעשות את התורה לקנין העם כולו, נתגשמה במרכז הפולני בתקופת עליתו. את רוחב תפיסתם של חיי הרוח בכנסת ישראל בפולניה מתאר ר' נתן נטע האנובר בספרו "יון מצולה" בדברים אלה: "המפורסמות אין צריכין ראיה, שלא היה כל כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין. בכל קהילה וקהילה היו תופסין ישיבות . . . וכמעט שלא היה בית בכל מדינות פולין, שלא היו לומדין בו תורה. או הבעל בית בעצמו היה למדן או בנו או חתנו היו לומדים או בחור אחד מאוכלי שולחנה ולפעמים היה (היו) כולם יחד בבית א' . . . ולכן היו בכל קהילה וקהילה הרבה חכמים. אם היה קהילה מחמישים בעלי בתים היו שם עשרים חכמים שנקראו בשם מורינו או בשם החבר . . . והיו בכל יריד ויריד כמה מאות ראשי ישיבות וכמה אלפים בחורים וכמה רבבות גערים . . . והיה בפולין כל כך הרבה תורה, שלא היו שלשה שאכלו אחד בסעודה, שלא היה (היו) ביניהם דברי תורה, כי הכל מטלפלין בהלכה או במדרשים תמהים".

על קהילת פרנקפורט אמר ר' שפטיל הורביץ ב"וי העמודים", כי "המנהג שמה בכל יום ויום בהגיע חצות היום נאספו עדרים עדרים, כתות כתות, חבורות חבורות, ולכל כת וכת ראש למדן אחד, המגיד להם איש כחכמתו ובינתו". החיבה והצמאון של היהודים בפולניה לדברים הרוחניים של האומה יוצאים מכמה מדבריהם

של חכמי ישראל באותם הדורות ומפנקסי הקהילות. המון הלומדים מצא ענין רב גם בתורת הנסתר, בקבלה. וידועות קובלנותיהם של כמה מאנשי הדור על המון המתעסקים בקבלה (בעל החזות יאיר ואחרים). ולא היה בתשוקה ללימודי הקבלה רק משום אהבת הנסתרות בלבד. הקבלה משכה את לבם כלימודי הנגלה. בכולם בקש היהודי לרזות את צמאונו לדעת, כי יותר משהיה בלמוד הקבלה התשוקה ל„סודות“ היתה בו התשוקה לחכמה ודעת.

את האינטלקטואליות הזאת הפרו וטפחו דורות של יוצרים גדולים, שהעמיד מתוכו המרכז הפולני. הרמ"א, המהרש"ל, הסמ"ע והב"ח בתקופות הראשונות. הגאון מווילנה, ר' יונתן אייבשיץ ור' יחזקאל לאנדוי בתקופה האחרונה, הרימו את המרכז הפולני-ליטאי למעלת מרכז רוחני, שממנו יצאו תורה והוראה לכל ישראל. אבות התורה בפולניה יצרו תחיה ממושכת בלימוד התורה כשנשקפה לעם סכנה של דלדול בעטיו של חורבן המרכז בספרד.

ג

את חסנו הרב גלה המרכז הפולני בשעות משבר. עד בואה של תנועת החסידות לא הרשבתה מנחת חייו. התנועה השכתי-צבאית לא פגעה בו במדה ברובה. תנועת הפרנקיסטים היתה פורענות עוברת, שלא נגעה עד נפשו. לא היה בו גם ריב בין החקירה והאמונה. אף על פי שהפילוסופיה בצורתה החילונית היתה שנואה על חכמי התורה במרכז זה, לא היתה ביניהם כמעט מתנגדים אל החקירה ואל הפילוסופיה המיימונית ואל המדעים הכלליים, ולא הרגישו גם סתירה בין החקירה והקבלה. הרמ"א הוקיר את הפילוסופיה ולא התנגד אלא ל„ספרי היונים הארזרים כגון ספר השמע ומה שאחר הטבע“, אבל לא למחבר הפילוסופיה בכלל, מפני שעל ידה „נדע גדולתו של יוצר בראשית יתברך“. הוא אינו רואה בפילוסופיה צרה לקבלה. „ואף כי למקובלים דעת אחרת בזה — אלו ואלו דאית“ (כתשובתו הידועה אל המהרש"ל). וכך הוא משתמש בביאורים על פי הקבלה בספרו תורת העולה, שעיקרו בדרך החקירה הפילוסופית. אף החכמים שהתנגדו אל הפילוסופיה לא התנגדו למדע בכלל, למשל, המהרש"ל מגנה את הרמ"א על שאינו בקי בדקדוק והב"ח מעריך את אבן עזרא. — אע"פ שהמהרש"ל והב"ח היו מתנגדים גמורים לפילוסופיה. על בעל הדרישה ופרישה, ר' יושע ולק, מעיד בנו, שאביו חבר ספרים בקבלה, פילוסופיה ותכונה. גם הגאון מווילנה, אע"פ ששנא את הפילוסופיה, „וארורה“, חזר אחר המדעים והיה כרוך אחרי הקבלה. תנועת החסידות יצרה אמנם משבר קשה ביהדות הפולנית. היהדות והעמדה בפני סכנה של קרע פנימי. המחלוקת, שהתגלעה במחנה, היתה מלחמה פנימית ממש. „מתנגדים“ ראו בה תנועה של התקוממות על היהדות ויציאה מן המחנה. לפיכך נלחמו בה בחמה ובזעם, המצויים רק במלחמת הצלה. הגאון מווילנא, שהיה מכוונס כולו במחיצתו, מחיצת הרוח, לא היה יוצא מגדרו להתרים ולנדות את החסידים, ולהכריזו, ש„כל מי אשר בשם ישראל יכונה ואשר נגע(ה) יראת השם

בלבבו מטל עליו להודפם ולרדפם בכל מיני רדיפות ולהכניעם עד שיד ישראל מגעת . . . כי קשים הם לישראל כספתת", אלמלא הומרך לכך מסערת הרגשות המתחוללות בשעת אימה של כליון. ואם שלא היו בחסידות נימוקי פירוד, הרי היו השנאה הרותחת והמחלוקת הארוכה העקשנות עלולות להצמיח את היסודות לשירוד ולרסק את גוף האומה. אם הקרע לא נתנוה והיהדות יצאה בשלום מן המחלוקה הזאת, לא היה זה אלא משום איתנו הפגימי של המרכז הפולני. דורות של התגבשות והתבצרות רוחנית של המרכז הזה לא נתנו לתהומות להתרחב. כל ימי הזעם, שרתחו מסביב לתנועת החסידות, לא יכלו לעקרה מחיק החיים של האומה. כל הכרחים שהוציאו עליהם רבני וגאוני הדור, שחלילה וחלילה לשום אדם בעולם לכלי ישים לדרך פעמיו לכת תבורתם להתחבר עמם ולעמוד בקהל עדתם או לאכל משחיטתם ולבוא בברית עמם" לא יכלו להוציא את החסידים מתוך למחנה.

אף תנועת ההשכלה לא הזיזה את היהדות הפולנית ממקומה. היא אמנם העמידה את היהדות בפני נסיונות מרובים והולידה תסיסות שליליות. היא משכה את היהודי אל העולם הכללי, שהתאכזר אליו ושהתכבד אליו ושהתחיל להסביר פנים אליו, בכח אדיר. היא קראה את היהודי לצמצום עצמותו ולביטול ישותו. בפניה אחת. בגרמנית, התחילו הזרמים השוללים להתלבש בדמות. דומה היה שהיהדות, שכחה היה יפה להתגבר על אויביה הרבים מבחוץ, לא תוכל לעמוד בפני ההתפוררות מבפנים. אבל היהדות הבריאה של המרכז הפולני סכלה את כחות ההרס. באהלה הצוהל בחיי קיום ממשי נהפכו הכחות הסותרים לכחות בונים ונתפכה השלילה לחיוב. תנועת ההשכלה הולידה בגרמניה את הטמיעה ופולחנה — היהדות המתוקנת. רובה של התנועה שם היתה שלילה ורק מיעוטה חיוב — תחית החקירה הישראלית וגם היא ניוונה עד ימינו אלה מיצירת חכמים של המרכז הפולני. ואילו על אדמת המרכז הזה חוללה התנועה הזאת את כל התמורות הגפלאות שהתהוו בחיינו. נדחתה הטמיעה בפני הלאומיות. התסיסה לתיקונים בדת יצאה כלעומת שבאת. תחית הלשון והספרות העברית, שגועה על אדמת צמיחתה בגרמניה, מצאה את תיקונה במרכז הפולני. הציונות, הרעיון של בנין ארץ ישראל והגשמתו, קבלה את משמעותה ואת מעושה ואת גרויה במרכז הפולני. ואף תנועות כלליות, כגון התנועה הסוציאליסטית, שאין בהן מויקתו של העם, שנתעוררו שם, נטלו גון לעצמן משל העם. שלילה גמורה והתגברות גמורה לא יכלה להתקיים על אדמת המרכז הזה, שהיה טמון בו כחייצור ומפריא של גרעינים בריאים איתנים.

* * *

בחורבנו של המרכז הזה מתבלטת הטרגדיה העמוקה של חי גלות בכל גוראותיה. אם מרכז גדול, רם ונשא שכזה חרב, שוב אין קביעות אין בטחון התמדה לחייתו בגלות. ואילו עתה הגנו עומדים לפני שאלת עתיד מטרידה. כלום יש מקום אחר בגלותנו, שלתוכו ימלטו כל אוצרות החיים, שנצטרו ונקחו במרכז הגדול הזה?